

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR
NAZİRLİYİNİN**

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

FƏNN: «Hüquq nəzəriyyəsi-1»

M ü h a z i r ə

Mövzu № 5. «Dövlət və hüququn nisbəti»

B A K I - 2015

GİRİŞ

1. Dövlətin anlayışı və dövlət termini.
2. Dövlətin tipologiyasına dair yanaşmalar.
3. Dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı hüquq və vəzifələri.

NƏTİCƏ

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. M.Məlikova «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı 1979-cu il.
2. M.Məlikova «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı 1988-ci il.
3. V.N.Xropanyuk «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı 1995-ci il.
4. «Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri» (elmi məqalələr məcmuəsi), 11-ci buraxılış. Bakı, Hüquq mərkəzi. Bakı 2005-ci il.
5. «Hüquq, qanunvericilik və azadlıq». III cild (Azad insanların siyasi qaydaları) Fridrix Hayek. Bakı 2002-ci il.
6. H.Şirəliyev, Ə.Əhmədov. «Politologiya». Bakı 1997-ci il.
7. B.Qubadoğlu «Politologiya». Bakı 1999-cu il.
8. M.Əfəndiyev «Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi». Bakı 2002-ci il.

GİRİŞ

Bu mövzuda dövlətin anlayışına, dövlət termininə, dövlətin meydana gəlməsinə, dağılmasına, dövlətin mənşəyi haqqında nəzəriyyələrə, dövlətin tipologiyasına görə yanaşmaya aid suallar araşdırılmışdır.

Birinci sualda dövlət anlayışına, dövlət termininə, dövlətin meydana gəlməsinə və dağılmasına aid sualları açıqlanmışdır. Dövlət elə bir siyasi təşkilatdır ki, o, öz hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisinə və əhalisinə şamil edir. Bunun üçün, xüsusi idarəetmə aparatı var. Bu aparat hamı üçün məcburi göstərişlər verir və suverenliyə malikdir. Bu məcburi göstərişləri də müəyyən qanunlara əsasən verməlidir. Çünki, hər kəs istədiyi kimi dövləti idarə etsə, onda həmin dövlətdə anarxiya və pərakəndəlik olar. Hər bir sözün etimoloji mənası olduğu kimi, dövlət sözünün də özünəməxsus etimoloji mənası vardır. Dövlət sözü ərəbcədən «devle» sözündən türkcəyə keçmişdir. Mənası isə, «əldən-ələ keçən» deməkdir.

Dövlət cəmiyyətdə boş yerə əmələ gəlməmişdir. Zərurət əsasında meydana gəlmişdir. Çünki, insanlar elə bir cəmiyyətdə yaşamaq istəyirdilər ki, həmin cəmiyyət onların maraqlarına xidmət etsin və onların mənafələrini qorusun. Amma, insanların yaratdığı bu dövlət heç də həmişə onların maraqlarına xidmət etməyib və mənafələrini qorumamışdır. Təbii ki, elə bir siyasi sistem olmalıdır ki, həmin siyasi sistem xalqa xidmət etsin. Dövlətin dağılması isə müxtəlif amillər nəticəsində baş verir. Dövlət üç halda dağıla bilər:

1. İnsanların məhv olması nəticəsində;
2. Ölkənin məhv olması nəticəsində;
3. Suverenliyin itirilməsi nəticəsində.

Dövlətdə ən çox dağılma və hakimiyyət dəyişmə halları həmin dövlətin siyasi sistemi xalqa xidmət etmədikdə dağılır.. Təbii, bu nəzəriyyələrin mənfi və müsbət cəhətləri vardır. Çünki, bu nəzəriyyələri irəli sürənlər də insanlardır və səhvsiz insan yoxdur. Nəzəriyyədə də, bir neçə nəzər nöqtəsi və bir neçə baxış ola bilər.

Sonuncu yəni, üçüncü sualda isə dövlətin tipologiyasına görə yanaşmanı araşdırılmışdır. Tipologiyaya görə iki cür yanaşma var: sinfi formasiya və sivilizasiya yanaşma. **Sinfi formasiya yanaşmada**, əsasən tarixin ilk dövrlərindən başlayaraq, müasir dövrümüzdə qədər olan siniflər arasında mübarizə öz əksini tapmışdır. Burada hər bir dövrün (quldarlıq, feodalizm, burcuaziya) xarakterik xüsusiyyətlərini göstərmişəm. Sivilizasiyalı yanaşma isə, sinfi formasiya yanaşmadan müəyyən qədər fərqlənir. Fərq ondadır ki, sinfi formasiya yanaşmada siniflər arasında mübarizədən söhbət gedirsə, sivilizasiyalı yanaşmada siniflər arasındakı əlaqə sahəsini həm də, insan davranışına təsir edən mənəvi prinsiplərin ümumiliyinə yer verilir.

SUAL I. Dövlətin anlayışı və dövlət termini

Dövlət haqqında müxtəlif anlayışlar verilmişdir və bu anlayışların verilməsi də davam etməkdədir. Bu anlayışlardan ən yaxşısı Georg Tellinkenin dövlətə verdiyi anlayışdır və onun verdiyi bu anlayışa görə dövlət insan, torpaq ünsürlərinin bir araya gəlməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Dövlətin bir anlayışı dövlət, müəyyən bir torpaq parçası üzərində meydana gələn müəyyən bir insan topluluğunun meydana gətirdiyi bir varlıqdır. Digər bir anlayış dövlət cəmiyyətdə elə vahid bir siyasi təşkilatdır ki, o, öz hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisinə və əhalisinə şamil edir. Bunun üçün xüsusi idarəetmə aparatı var, hamı üçün məcburi göstərişlər verir və suverenliyə malikdir.

Dövlətin birinci ünsürü insandır və hüquqda da buna millət deyilir. Millət isə bir-birlərinə müəyyən əlaqələrlə bağlanmış bir qrup insanın meydana gətirdiyi bir cəmiyyətdir. Dövlətin meydana gəlməsinin ikinci ünsürü torpaqdır və hüquqda buna ölkə deyilir. Dövlət isə müəyyən bir insan qrupunun davamlı olaraq yaşaya biləcəyi və müstəqillik qura biləcəyi müəyyən sərhədlərə malik olan bir torpaq sahəsidir. Dövlətin üçüncü ünsürü iqtidardır. Hüquqda buna suverenlik hakimiyyət deyilir. Bir dövlətin var olmasından danışırkən ilk növbədə insan cəmiyyətinin ölkə üzərində ən güclü iqtidara sahib olması lazımdır və bu iqtidarın uzun bir zaman mövcud olması lazımdır.

Dövlət inkişafda olan tarixi bir hadisədir, çünki cəmiyyət inkişaf etdikcə dövlət də inkişaf edir və bu zaman dövlətin idarəetmə sistemi, məqsədləri və vəzifələri də inkişaf edir, dəyişir. Dövlətin də meydana gəlməsi və mövcud olması müəyyən zərurətdən baş verir. Jəmiyyətin hər mərhələsində dövlət olmamışdır. Çünki, həmin dövrlərdə həm zamanın tələbi olmayıb, həm zərurət həmdəki, tarixi şərait buna imkan verməyib və yuxarıda göstərdiyimiz o üç ünsürdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət, millət, ölkə və suverenlik ünsürlərinin bir araya gəlməsi nəticəsində meydana gələn bir varlıqdır. Dövlətin meydana gəlməsi üçün bu ünsürün olması əsas şərtidir. Çünki, biri olmazsa dövlət meydana gələ bilməz. Dövlət sadəcə olaraq ölkə, millət və ya idarəçilik demək deyildir. Dövləti əmələ gətirən bu üç ünsürün biri digərindən əsas deyildir. İlk baxışdan insan ünsürün dövlətin anlayışında daha əsas olduğu nəzərə çarpa bilər, amma bu səhvdir. Çünki insan dəstəsi nə qədər çox olursa-olsun dövləti əmələ gətirə bilməz. Əgər insan dəstəsi torpaq üzərində idarəçilik qurmayıbsa yenə də dövlət əmələ gələ bilməz. Dövləti təşkil edən bu üç ünsürün heç birini dövlət rədd edə bilməz. Çünki, hamısı eyni dərəcədədir. Dövlətin anlayışında bu üç ünsürdən birini əsas götürsək anlayış doğru olmaz. Dövlətə uzun bir anlayış — «Dövlət müəyyən bir insan topluluğunun müəyyən bir torpaq parçası üzərində suverenlik olması ilə meydana gələn, hüquqi qaydalara sahib olan davamlı bir təşkilatdır». Yuxarıdakı anlayışda üç ünsürdən başqa dövlətin digər xüsusiyyətlərinə yer verilmişdir, məsələn, təşkilatlanma xüsusiyyətinə. Hər bir dövlət təşkilata sahibdir. Müstəqil olan hər bir dövlət öz təşkilatını özü müəyyən etmə haqqına malikdir. Dövlət öz təşkilatlarını qanun çərçivəsində müəyyən edir və

ona müəyyən səlahiyyətlər, hüquq və vəzifələr verir. Digər bir xüsusiyyət hüquqi qaydalara sahib olma xüsusiyyətidir. Hər bir dövlət öz hakimiyyətini həyata keçirərkən müəyyən hüquqi normalar əsasında həyata keçirməlidir.

Dövlətin üçüncü xüsusiyyəti davamlılıq xüsusiyyətidir. Öncəliklə bir dövlətdən danışarkən müəyyən bir insan topluluğunun, müəyyən ölkə parçası üzərindəki hakimiyyəti az-çox davamlı olmalıdır. Dövlət kəlməsinin etimoloji mənasını nəzərə alsaq onda görürük ki, «dövlət» sözü, ərəbcədən «devle» sözündən türkcəyə keçmişdir. Bu sözün əsl hərfləri «d», «v», «l»-dir. Eyni hərflər «tedavül» sözündən də keçməkdədir. Onda belə çıxır ki, «dövlət», «tedavül edən», yəni «əldən-ələ keçən deməkdir». Dövlətin başqa bir mənası qədim ərəbcədə döyüşən iki ordudan birinə və ya digərinə keçən qalibiyyət və zəfərə «dövlət deyilmişdir». Digər yandan, sərvət, məqam, nüfuz və ehtibar sahibi olanların bu vəziyyətinə dövlət deyilməkdədir. Başqa mənalarda və qədim anlayışına görə dövlət Ali Fuat Başgil-in ifadə etdiyi kimi eyni bir qızıl top kimi, əldən-ələ keçən və ən qüvvətinin zəbt və inhisarına girən şöhrət, nüfuz və istedaddır. Hal hazırda dövlət başqa mənaları ifadə etsə də, xalqın dilində çox vaxt bu mənaya gəlir.

Dövlət sözünün qarşılığı fransızca **stat**, ingiliscə **state** almanca **qarşılığı staat**, italiyanca **qarşılığı stato-dur**. Bunların hamısının kökü latınca status kəlməsidir. Ancaq latınca «status» dövlət demək deyil «hal», «vəziyyət» deməkdir. Qədim Yunanlar dövlət üçün «polis» termini işlədirdilər ki, bu «site» (cite), yəni «şəhər» deməkdir və bununla əsasən şəhərdə olanların meydana gətirdikləri topluq nəzərdə tutulurdu və Yunanların istifadə etdikləri «polis» bu günkü zamanda dövlət sözünün mənasından uzaqdır.

Romalılar isə dövlətin qarşılığında civitas və ya respublika kəlmələrini işlədirlər. Romalılar işlətdikləri civitas dövlət sözünün qarşılığından uzaqdır. Çünki bunlar dövlətdə yalnız insanı üstün tutmuş, orta əsrlərdə dövlət sözünün yerinə «imperium» (hökmranlıq), «regnum» (krallıq) kimi terminlər və sözlər işlədilmişdir. Ancaq bu terminlər də müasir dövlət sözünün qarşılığını vermir. Çünki, bunlar dövlətin sadəcə bir ünsürü olan «hökmranlıq» mənasına gəlir, o mənada ifadə edilir. Bu mənalar dövlətin insan və torpaq ünsürünü o qədər qəbul etmirlər və ya yer vermirlər. Orta əsrlər boyunca dövlətə, dövlət yerinə zaman-zaman xalq, tayfa və ya millət mənasına gələn populus, gens kimi terminlər də işlədilmişdir. Bu terminlərdə müasir dövlət terminin qarşılığını vermirlər. Çünki, burada yalnız dövlətin bir ünsürü olan insan ünsürünə yer verilməkdədir. Bu dövrdə dövləti ifadə etmək üçün torpaq, yer, ölkə və ya məmləkət mənasına gələn **terra, terre, land** terminləri də işlədilmişdir. Bu terminlərdə müasir dövlət termininin qarşılığını vermirlər. Çünki, burada dövlətin bir ünsürü olan torpaq ünsürü əsasdır.

Yenə orta əsrlər boyunca dövlət termininin yerinə «**sita**», «**site**», «**ville**», «**bourq**» kimi «**şəhər**» mənasına gələn terminlər işlədilməklə davam etmişdir. Bu terminlərdə müasir dövlət terminin qarşılığını vermir.

İlk dəfə İtaliyada XVI-cı yüzillikdə, dövləti ifadə etmək üçün yeni bir anlayışa, terminə ehtiyac olmuşdur. İtaliyada Piza, Floransa kimi dövlətlərə

rengo, imperio, terra, citta kimi terminlər, anlayışlar uyğun gəlmirdi. Buna görə də, onlar bu terminlərdən daha yaxşısını və daha uyğun olanını axtardılar və İtalyanlar və uyğun olan **stato** termini icad etdilər. Şəhərin önünə artıq stato sözü işlədilməyə başlandı. Bu stato terminini çağdaş mənada işlədən ilk şəxsin adı hökmdar olmuşdur. Əslində bu şəxsin adı **Niccolo Machiavelli** olduğu qəbul edilməkdədir. O, yazdığı məşhur əsəri bu cümləylə başlayır: «İnsanlar üzərində əmr etmə hüququna sahib olan və ya olmuş olan bütün hakimiyyətlər dövlət adını alırlar. Bu dövlətlər ya cümhuriyyətlərdir, ya da krallıqdır».

Sonralar «stato» sözü 1500-1600-cü ildə Fransız, İngilis və Alman dillərinə keçmişdir. **Machiavellinin** işlətdiyi mənada dövlət sözünü Fransada ilk işlədən adam Luazo olmuşdur. İngiltərədə isə **state** sözü dövlət sözünü ifadə etmək üçün Şeksprin əsərlərində bu söz sıx-sıx göstərilmişdir. Almaniyada isə 1700-cü ilin sonunda dövlət mənasında **staat** sözü işlədilmişdir.

Hal-hazırda bizim yaşadığımız bu çağdaş dünyada dövlət sözü ən geniş yayılan kəlmədir. Bununla birlikdə dövlət yerinə bəzən millət də deyilir. Məsələn; Birləşmiş Millətlər. Bu təşkilatın altında birlik quran, birlik düzəldən millət deyil, dövlətdir. Dövlətlərarası münasibəti düzəldən hüquqa millətlərarası hüquq deyilməkdədir, amma dövlətlərarası hüquq deyilməsi daha doğrusu olardı. Ona görə də millət deyil, dövlət demək daha məqsədəuyğundur və daha düzgündür, doğru olanıdır. Dövlət anlayışı, terminin anlayışı gördüyümüz kimi çox müxtəlifdir. Müxtəlif olmasının da əsas səbəbi hər dövlətdə «dövlət» terminin bir cür işlənməsidir. Zaman keçdikcə bu termin öz qarşılığını tapmışdır. Bu terminin təkmilləşərək müasir hala gəlməsi və öz mənasında tam dolğun olaraq işlənməsində həm zamanın, həm də insanların inkişafının böyük rolu olmuşdur. Dövləti meydana gətirən, quran, inkişaf etdirən, ərazi bütövlüyünü qoruyan insan anadan olar, böyüyər və ən sonunda ölür. Elə buna görə də, dövlətin meydana gəlməsinə və dağılmasına baxmaq.

Dövlət necə meydana gəlir? Bu suala cavab vermək üçün, bir şəxsin bir dövlət qurmaq istədiyini incəliyək və bu şəxsin bunun üçün nələrə ehtiyacı olacağını araşdıraraq: Təkbəşinə bir dövlət qura bilməyən bu insanın öncəliklə başqa insanlara ehtiyacı vardır. Çünki, bir insan dövləti təkbəşinə qura bilməz və bu mümkün deyil.

Müəyyən sayda sahib olan və öz dövlətlərini qurmaq istəyən insanların ehtiyacı olan ikinci şey, bu dövlətlərin suda və havada qura bilməyəcəklərinə görə müəyyən bir torpaq sahəsi olmalıdır. O halda, bu insanların eləməsi lazım olan şey özlərinə bir torpaq sahəsi tapmaqdır. Amma, müasir dövrdə boş qalan torpaq sahəsi yoxdur. Bunun yalnız başqa yolları vardır. Həmin dövlət ya başqa dövlətin ərazisini işğal etməli, ya da ondan torpaq istəməlidir.

Əgər həmin dövlət bu istəyi qəbul edərsə barışıq yolu ilə bir dövlət qurmaq olar.

Təbii ki, dövlətlər belə istəkləri qəbul etməzlər. Tərsinə bu istəkdə olan insanları həbs edib və xüsusi ilə də ya ömür boyu həbs cəzasına, yada ölüm

cəzasına məhkum edərlər. O halda, öz dövlətlərini qurmaq istəyən insanlar, özlərini tutmaq üçün gələn polisləri zərərsizləşdirməli, özlərini tutmaq istəyən polisləri həbs etməli ya öldürməlidirlər. Ancaq bu zaman, yeni dövlət qurmaq istəyən bu insanları polislə zərərsizləşdirməyən dövlət, bu insanların üzərinə əsgərlərini göndərər, əsgərlər bu insanları tutarlar və öldürərlər. Belə yeni dövlət qurmaq təşəbbüsü uğursuzluqla sona çatmış olar. Bu təşəbbüslərinin uğursuzluğa düçar olmasını istəməyən insanların etməsi lazım olan şey özlərini tutmaq və ya öldürmək üçün gələn əsgərləri öldürməkdən ibarətdir. Ancaq bu olduqca aşağı bir ehtimaldır. Nizamlı bir ordunun qarşısında, yeni bir dövlət qurmaq istəyən bu insanlar, çox böyük ehtimalla məğlub olurlar.

O halda yeni bir dövlət, müəyyən bir insan topluluğunun müəyyən bir torpaq parçası üzərində hakimiyyətini bərqərar etməklə meydana gəlir. Beləcə bu bölmənin başında verdiyimiz dövlətin əlamətlərinə və tərifinə təkrar qayıdırıq: İnsan topluluğu, torpaq parçası və hakimiyyət. Başqa sözlə dövlət, müəyyən bir insan qrupunun, müəyyən bir torpaq parçası üzərində hakimiyyətdən olmalarıyla meydana gətirdikləri bir varlıqdır.

Dövlətlərin meydana gəlməsi və dağılması. Dövlətlərin fəaliyyəti məsələsində, dövlətlərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi üçün mövcud bir dövlətin nə zaman dağıldığı və yerinə keçən dövlət və ya dövlətlərin hansı tarixdə qurulduğunu zaman etibarı ilə tam olaraq təstiqində vaciblik vardır. Bu tarixə ölkələr arası hüquqda «kretik» tarix deyilir. Kretik tarix, müəyyən bir ölkə üzərində hakimiyyətin kəskin olaraq qurulduğu tarixdir. Bu tarix dövlətin müstəqilliyini elan etdiyi tarix ola biləcəyi kimi, bu tarixdən öncə və ya sonrakı tarix də ola bilər. Mühüm olan, mübahisəli torpaq parçası üzərində hakimiyyətin kəskin olaraq təsis edildiyi andır.

Dövlətin meydana gəlməsi, qurulması onun tanınması ilə bağlıdır mı? Bir dövləti qurulması ilə onun başqa dövlətlərindən tanınması və ya tanınması arasında bir əlaqə varmıdır?

Yeni qurulan bir dövlətin bir çox dövlət tərəfindən tanınması onun ölkələrarası hüquq baxımından bir dövlət olaraq meydana gəldiyi gözəl bir misaldır. Ancaq daxili hüquq baxımından tanınma, dövlətin quruluşunu və varlığını göstərən ayrıca bir əlamət deyildir. Müəyyən bir qrup insan, müəyyən bir torpaq parçası üzərində suverenliyini mübahisəsiz bir şəkildə qurmağa nail ola bilmişdirsə və bu vəziyyət davamlıq olmuşsa, o dövlət başqa dövlətlər tərəfindən tanınmamış olsa belə artıq orada yeni bir dövlət vardır.

Bir dövlətin başqa bir dövləti tanıyıb-tanınamamasının, o bir dövlətin dövlət olma statusu üzərində bir mənası yoxdur. Misal üçün, ABŞ Çin Xalq Jümhuriyyətini 30 il boyunca tanımamışdır. Ancaq Çin Xalq Jümhuriyyəti bu zaman içində var olmağa davam etmişdir. Konstitusiyaya hüququ baxımından mühüm olan bir dövlətin tanınması deyil, bu dövlətin həqiqətən öz ölkəsi üzərində uzun bir zaman suveren olub-olmamasıdır.

Tanınmamış bir dövlət, dövlətdirmi? Şimali Kipr Türk Jümhuriyyəti bu baxımdan Şimali Kipr Türk Jümhuriyyəti çox maraqlı bir misaldır. 1974-cü ildə ŞKTJ-ni Türk ordusu işğal etməklə Kipr Yunanıstan hakimiyyətindən

çıxmışdır. Bu torpaqlar üzərində öncə Şimali Kipr Türk Feodal dövləti qurulmuş, daha sonra bu dövlət 1983-cü ildə müstəqilliyini elan edərək Şimali Kipr Türk Jumhuriyyətinə çevrilmişdir. ŞKTJ 1983-cü ildə öz müstəqilliyini elan etməsinə baxmayaraq günümüzdə qədər, Türkiyə Jumhuriyyətindən başqa bir dövlət tərəfindən tanınmamışdır. Bu ŞKTJ-nin tanınmamış məqamı bəlkə, ölkələrarası hüquq baxımından ŞKTJ-nin bir dövlət müstəqilliyini qazanmadığını və başqa yolla ölkələrarası əlaqələrə girməyəcəyini göstərir. Ancaq bu hadisə konstitusiya baxımından ŞKTJ-nin bir dövlət olmadığını kəskinliklə göstərməz. ŞKTJ daxili hüquq baxımından mübahisəsiz bir dövlətdir. Daxili hüquq baxımından bir dövlət dövlət olmasını davam etdirdikcə, onun başqa dövlətlər tərəfindən tanınıb tanınmamasının bir mənası yoxdur. Tanınmamış, amma əməli olaraq suverenlik qurmayan bir dövlət, dövlətdirmi? Fələstin dövləti misal olaraq, 15 noyabr 1988-ci il tarixində Fələstin Qurtuluş təşkilatı tərəfindən müstəqil bir Fələstin Dövlətinin Qurulduğunu elan etmişdi. Fələstin dövlətini günümüzdə Türkiyə, Rusiya, Hindistan, Çin, Avstriya və Vatikan daxil olmaqla 93 ölkə tanımaqdadır. Fransa, Almaniya, İtaliya, İngiltərə kimi bəzi ölkələrdə, BMT kimi ölkələrarası quruluş səviyyəsində diplomatik təmsilçisi vardır. Bu qədər ölkə tərəfindən tanınmasına rəğmən, fikrimizcə nə Fələstin dövləti, nə də İsrail ilə Fələstin Qurtuluş təşkilatı arasında bağlanan **Oslo müqavilələri** qurulan Fələstin Beynəlxalq **otoritesi-nin** həqiqətdə dövlət olduğu qeyd edilə bilər. Çünki, nə Fələstin Dövləti, nə Fələstin beynəlxalq **otoritesi**, nə Fələstin Qurtuluş Təşkilatı, nə də hansının həqiqətən suveren olduğu bir torpaq parçası vardır. Qəza bölgəsi və Qərb bölgəsində həqiqətən də suveren olan dövlət İsraildir. Bu sətirlərin yazıldığı günlərdə (29-30 iyun 2006) İsrail, bir əsgəri qaçırıldı deyə Fələstin Beynəlxalq Otoritesinin doqquz nazirini həbs etmişdir.

ŞKTJ misalında tanınmamış olmasına baxmayaraq ortada həqiqətən bir dövlət vardır. Fələstin dövləti misalında isə tanınmış olmasına baxmayaraq ortada gerçəkdən bir dövlət yoxdur.

Sürgündəki hökumətlər — Bəzən bir dövlətin başqa bir dövlət tərəfindən əsgəri olaraq işğal edilməsi vəziyyətində o dövlətin hökuməti başqa bir ölkəyə qaçar və işğal edilən dövlətin sürgündəki hökuməti qanuni olduğunu iddia edər. Məsələn, 1939-da Polşa Almaniya və SSR tərəfindən işğal edildicə öncə Parisdə, sonra da Londonda bir sürgündə Polşa Jumhuriyyəti qurulmuşdur. Çexoslovakiya prezidenti Edvard Beneş 5 oktyabr 1938-ci il tarixində ölkəsindəki nasist çevrilişindən sonra Londonda digər sürgünlərlə birlikdə bir «Sürgündə Çexoslovak Hökuməti» qurmuşdur. İkinci Dünya müharibəsi zamanında Almaniya tərəfindən işğal edilən bir çox ölkələrin Kralı və ya hökumət başçısı və ya işğal edilən ölkədən qaçan nazirlər, millət vəkili, əsgərlər və s. İngiltərədə sığınaraq, Londonda öz ölkələrinin qanuni ölkə olduğunu iddia etmişdilər. Müasir dövrdə sürgündəki hökumətlərə rast gəlmək olur. Bəzən digər dövlətlərdə «Sürgün Hökumətləri» ilə bir sıra əlaqəyə girsələr belə, bunlar həqiqi mənada bir hökumət olaraq və ya bunları bir dövlətin təmsilçisi olaraq qəbul etmək mümkün deyildir. Çünki, bunların işğal edilən ölkə üzərində sahib olduqları bir suverenlik yoxdur.

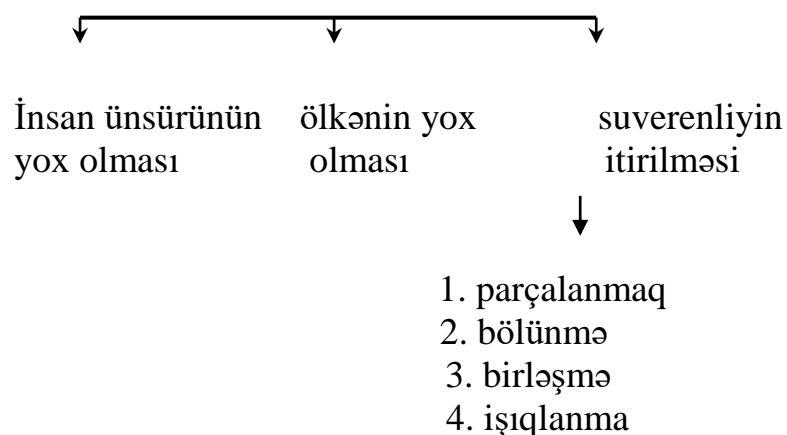
Ölkəsi və suverenliyi olmayan bir insan topluluğuna nə dövlət, nə də hökumət deyilə bilər.

«**Yalançı Dövlətlər və Hökumətlər**». «Yalançı dövlət» və ya «Yalançı hökumət» həqiqətdə xarici yoxlama altında olan nominal hökumətləri ifadə etmə üçün istifadə edilir. Yuxarıda açıqladığımız kimi həqiqətdə bir dövlət, müəyyən bir qrup insanın, müəyyən bir dövlət üzərində suveren olması ilə qurulur. Yalançı dövlətlərdə isə müəyyən bir ölkə üzərində olaraq suveren olan insan və ya insanlar, əslində həqiqətdə öz gücləri ilə deyil, bir xarici dövlətin gücü sayəsində suverendirilər və bunların həqiqətdə bir iradəsi və gücü yoxdur. Həqiqətdə suveren olan «Yalançı Hökumətlər» deyil onları orada saxlayan xarici güclərdir. Məsələn, 1932-ci ildə qurulan Mancuriya həqiqətdə Çinlilərin bir dövlət deyil, Yaponların nəzarəti altında bir «Yalançı» dövlət idi. İkinci Dünya Müharibəsi zamanında Alman işğalı altında qurulan Alman sayəti hökumətlər də, əslində Almaniyanın nəzarəti altında olan «Yalançı hökumətlər» idi. Yalançı dövlətlər və ya hökumətlər müzakirə mövzusu olduğundan, bunların mahiyyəti hadisə və idarəçiliyindən qaynaqlanan ölkələrarası cavabdehlik bu yalançı dövlət və ya hökumətlərə deyil, bunları orada saxlayan həqiqi dövlət və ya hökumətlərə aiddir. Avropa insan haqları məhkəməsi **Loizodou** və Türkiyə müharibəsində Şimali Kipr Türk Jümhuriyyətinin idarəçiliyindən Türkiyə Jümhuriyyətinin cavabdeh olduğuna qərar vermişdir. Başqa yolla, **Loizodau** Türkiyə müharibəsində, Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin nəticə etibarı ilə ŞKTJ bir yalançı dövlət olaraq mülahizə etdiyini söyləyə bilərik.

b) **Dövlətin Dağılması**. Bir dövlətin dağılması, o dövlətin «hüquqi insanlığı»nın ortadan dağılması deməkdir. Burada əvvəl dağılma hallarını, daha sonra da dağılmanın törətdiyi hüquqi nəticələrini incələyəcəyik.

a) **Dağılma halları**. Dövlət, millət, ölkə və suverenlik olmaq üzrə üç əlamətdən meydana gəldiyinə görə bu əlamətlərdən hər hansı birinin itirilməsi dövlətin varlığını yox edər. Bu əlamətlərdən ikisinin və ya üçünün itirilməsi vəziyyətində də məhv olar, dağılar. Dağılma hallarını öncə və ya əvvəlcə sxem halında göstərək, daha sonra da qısaca açıqlayaq.

Dövlətin dağılma halları

5. könüllü təslim olma

1. **İnsan Ünsürünün yox olması.** Nəzəri olaraq dövlətin insan ünsürünün, yəni millətinin yox olması mümkündür. Dövlətin bütün vətəndaşları bir təbii fəlakət, bir keçici xəstəlik və ya bir savaşı sonunda ölürsə o, dövlət məhv olar, aradan qalxar. Ancaq nüfuzu böyük bir ölkənin bütün vətəndaşlarının ölməsi aşağı bir ehtimaldır. Bir çox insan həyatda qalsa belə digər iki əlamət varlığını davam etdirirsə dövlətin varlığı davam edər.

2. **Ölkənin yox olması.** Dövlətin ölkə ünsürünün yox olması da ehtimal olaraq düşünülə bilər. Bir ada dövlətinin ölkəsi zəlzələ və ya dalğanın yüksəlməsi kimi bir səbəblə suların altında qalarsa, su üzərində qurulur, mövcud bir dövlət olmayacağına görə bu dövlət digər iki əlamət davam etsə belə dövlət olmaz. Şübhəsiz, bir dövlət bir döyüş sonunda ölkəsinin tamamını və ya bir qismini bir başqa dövlət tərəfindən işğal edilə bilər. Belə bir vəziyyətdə də ölkə məhvi olduğu düşünülə bilərsə də bizə görə ortada ölkənin yox olması deyil, bu ölkə üzərində hakimiyyətin itirilməsindən başqa bir şey yoxdur. Başqa sözlə, bu vəziyyəti izləyən başlığın mövzüsünə girər.

3. **Suverenliyin itirilməsi.** Yuxarıda götürüldüyü kimi istisna hallarda bir dövlətin varlığı insan və ölkə ünsürlərinin itirilməsi axırı dağılmasa da, dövlətlərin mövcudluğu xüsusi ilə insan və ölkə ünsürlərinin yox olması səbəbi ilə deyil, dövlətin üçüncü əlamətinin, yəni, suverenlik əlamətinin itirilməsi ilə olur. Yəni, müəyyən bir insan topluluğu, öz ölkəsi üzərindəki, suverenliyini itirərsə, bu insan topluluğunu qurmuş olduğu dövlət dağılmış olur. Buna suverenliyin itirilməsi deyilir. Aşağıda ayrıca incələncəyi kimi, tarixdə bəzən dövlətlərin öz istəkləri ilə, ölkələrini müəyyən bir qismi üzərindəki suverenlik haqlarından imtina etdikləri, ölkələrinin bir qismini başqa dövlətlərlə dövr etdikləri görülmüşdür, müşahidə edilmişdir. Ancaq heç bir dövlət ölkəsinin bütövlüyü üzərində suverenlik haqqından imtina etməyi qəbul etməz. Hətta bu o, dövlətin bütünlüklə, bütövlüyü ilə dağılması deməkdir. Bu səbəblə bir dövlətin dağılması, yəni o dövlətin dövlət, ölkə suverenliyini bütövlüyü ilə itirməsi xüsusi ilə qüvvət istifadə etməsi ilə, yəni savaş, müharibə yolu ilə olur. Tarixdə bir başqa dövlət tərəfindən əsgəri olaraq işğal edilib hüquqi varlığı sona çatmış bir çox dövlət vardır.

Suverenliyin itirilməsi yolu ilə bir dövlətin dağılması sülhsevər və ya şiddət yolu ilə olur-olsun, bu hüquqi şəkillərdə ortaya çıxmalıdır.

a) **Parçalanma** — bir dövlətin varlığının tamamı ilə sona çatmasıdır, parçalanmasıdır. Məsələn; Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda Avstriya, Macarıstan imperatorluğu parçalanmış, yerinə bir çox dövlətlər qurulmuşdur. Parçalanma könüllü ola biləcəyi kimi zorla da ola bilər. 1992-ci ildə Çexoslovakiyanın Jek və Slovak Jümhuriyyətlərinə ayrılaraq sona çatması, parçalanması «Könüllü parçalanma»ya misaldır. 1990-cı illərdə qədim Yuqoslaviyanın birdən çox dövlətə parçalanaraq məhv olması «məcburi» parçalanmaya misaldır;

b) **Ayrılma və bölünmə** — bir dövlətin öz içində birdən çox dövlətə bölünməsidir. Bölünən bir dövlətin hüquqi varlığı sona çatır. Məsələn; 1960-

da Sineqal Moli Federasiyasından; 1965-ci ildə Sinqapur Malayziyadan; 1971-ci ildə Banqladeş Pakistandan, 1991-ci ildə Latviya, Litvanya, Estoniya, Azərbaycan, Ermənistan, Belarusiya, Gürcüstan, Qırğızıstan, Moldova, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna, Özbəkistan qədim SSR-dən; 1991-1992-ci illərdə Slovenya, Makedoniya, Hırvatistan, Bosniya və Herseqovinya Yuqoslaviyadan ayrılaraq müstəqil dövlətlər qurmuşdular. 1992-ci ildə də Çexoslovakiya Çex Jumhuriyyətin Slovakiya olmaq üzrə iki ayrı dövlətlərə bölünmüşdür. Tarixdə ayrılmasının və ya bölünməsinin uğurlu olmuş misalları olduğu kimi, uğursuz olmuş bir çox dövlətlər də var. Misal olaraq, **the Faroos** (1945), **Katanya** (1960), **Biafra** (1967), Çeçenistan (1990-1999), **Quebec** (1968,1980, 1995), **Samoliland** (1960) uğursuz olmuşdur.

c) **Birləşmə** — birdən çox dövlətin bir yerə yığılaraq yeni bir dövlət qurmalarıdır. Bu vəziyyətdə birləşən qədim dövlətlərin ölkələrarası hüquqi əlaqələri sona çatır. Misal üçün, 2 iyul 1976 tarixində şimalı və cənubi Vyetnam dövlətlərinin hüquqi əlaqələri sona çatmışdır. 1967-ci ildə Tanzaniya və Zənzibar dövlətləri birləşərək Tanzaniya dövlətini qurmuşlar və bu şəkildə Tanzaniya ilə Zənzibarın ölkələrarası əlaqəsi başa çatmışdır.

d) **İşğal** — bir dövlətin qonşu dövlət tərəfindən öz torpaqlarına zorla qatılmasıdır. Məsələn, 22 avqust 1910-cu ildə Koreya Yaponiya tərəfindən, 9 may 1936-ci ildə Efiopiya İtaliya tərəfindən; 12 mart 1938-ci ildə Avstriya Almaniya tərəfindən, 1940-cı ildə Estonya, Latviya və Litvanya SSR-i tərəfindən işğal edilmişdir. Başqa yolnan bu dövlətlərin varlığı, ölkələrarası hüquqi əlaqələr sona çatmışdır. Zamanımızda, günümüzdə güc istifadə edərək bir dövlətin varlığını sona çatdırmaq ölkələrarası hüquqazidd olaraq qəbul edilməkdədir. Həşə 1928-ci ildə tarixli **Kelbe Briand Paktı** və 1945-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ölkələrarası hüquqda güc istifadə etməsini qadağan etmişdir. Avqust 1990-cı il tarixində İraq, Küveyti işğal etmişdir, ancaq bu işğal ABŞ liderliyində bir əsgəri müdaxilə ilə sona çatmışdır.

e) **Könüllü təslim olma** — bir dövlətin digər dövlətə razılığı ilə qatılması və onun içində əriməsidir. Belə bir vəziyyətdə əriyən dövlətin ölkələrarası hüquqi əlaqəsinin sona çatmasıdır. Misal üçün, 1990-da Demokratik Alman Jumhuriyyəti (Şimali Almaniya), Federativ Alman Jumhuriyyətinə (Qərbi Almanıyanın) qatılmış və onun içində əriyərək yox olmuşdur.

b) **Dağılmanın, parçalanmanın nəticələri, dövlətin fəaliyyəti** — Bir dövlətin «parçalanması, dağılması»nın, yəni, dövlətin ölkələrarası hüquqi əlaqələrinin aradan qalxmasının, dağılmasının doğurduğu bir sıra hüquqi nəticələri vardır. Bu hüquqi nəticələr «dövlətlərin hakimiyyətin dəyişməsi altında» öyrənilir.

Yuxarıda bir dövlətin dağılmasına səbəb olan halları gördük. Sırf bir nəzəri ehtimal olaraq, dövlətin insan və torpaq əlamətləri birlikdə yox olarsa, dövlət sonra parçalanar və bu parçalanma nəticəsində hakimiyyət dəyişməz. Məsələn; bir təbii fəlakət nəticəsində bir anda dövlətinin torpaqlarının hamısı ilə dənizə batması və vətəndaşlarının hamısının ölməsi vəziyyətində araya bir ixtilaf sualı çıxmaz. Bu dövlət tarix səhnəsindən yox olar və bu dövlətdən

geriyə bir başqa dövlətə hakimiyyəti dəyişəcək insan və ya torpaq əlaməti qalmaz.

Ancaq xüsusilə dövlətlər insan və torpaq əlamətlərinin yox olması səbəbi ilə deyil, suverenliyin itirilməsi səbəbi ilə sona çatdıqları üçün, o dövlətin sona çatmasından sonra, o dövlətin insan və ölkə əlamətinin bir başqa dövlətə hakimiyyətin dəyişməsi əsas mövzu olar. Yəni, dağılma dövlətin insanları və torpaqları bir başqa dövlətin vətəndaşı və ölkəsi vəziyyətinə gəlir. İndi buna «dövlətlərin hakimiyyət dəyişməsi» və ya dövlətlərin ixtilafı deyilir. Parçalanan dövlət qədim dövlət, onun yerinə keçən dövlət isə yeni dövlət olaraq adlandırılır.

Həmən, bu an qeyd edək ki, dövlətin şəklinin dəyişikliyi (Misal üçün, Monarxiyadan Jümhuriyyətə keçiş) və ya siyasi etim dəyişikliyi (Misal üçün, Kapitalist sistemindən Sosialist sisteminə keçiş) nə yolla olursa olsun, dövlət dəyişikliyinə yol açmaz və başqa yolla araya ixtilaf problemi çıxmaz. Çünki, eyni dövlətin içində gerçəkləşən bu cür dəyişikliklərdən dövlətin davamlılığına maneə olmaz. Bu ölkə yetərinə də eyni siyasi recim, özündən öncəki recimin qeyd etdiyi ölkələrarası müqavilələrə bağlıdır. Məsələn, Rusiya Çarlığı ilə SSRİ, Osman imperatorluğu ilə Türkiyə Jümhuriyyəti bir-birindən fərqli dövlətlər deyildir. Bunların arasında davamlılıq əlaqəsi vardır. O halda həqiqi mənada dövlətlərin ixtilafdan danışa bilmək üçün bir-birindən fərqli iki ayrı dövlət, yəni bir-birindən fərqli iki ayrı dövlətin xüsusi əlaqəsinin olması lazımdır.

İndi dövlətlərin ixtilafı nəticəsində ortaya çıxan hakimiyyət dəyişməsi problemlərini görək. Əgər hakimiyyətə yeni bir dövlət gəlsə, o zaman qədim dövlətdə olan hakimiyyət dəyişəcək.

Qədim dövlətin insanları yəni vətəndaşları, yeni meydana gələcək dövlətdə hakimiyyət dəyişikliyi edəcəyi o qədər açıq görünür. Birinci Dünya Müharibəsinə qədər bir dövlətin yox olması, yerinə yeni bir dövlətin qurulması ilə qədim dövlətin vətəndaşları avtomatik yeni dövlətin vətəndaşları olacaqdır. Burada sadəcə olaraq dövlətin siyasi recimi dəyişib. Ancaq, Birinci Dünya Müharibəsindən etibarən bu ölkəyə bu müqavilələrlə istisnalar gətirilməyə başladı. Misal üçün, bəzi vəziyyətlərdə vətəndaşlığı dəyişiləcək insanlara bir seçim haqqı yer verilmişdir. Ancaq bu həllin bir əsası vardır. Yeni bir dövlətin vətəndaşlığını seçməyən insanlar, anadan olub, böyüdüüyü və mallarının olduğu ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalırlar. İnsan əlamətinin dövlətlər arasında hakimiyyətin əldən-ələ keçməsi mövzuda müqavilələr yolu ilə çox dəyişik cavablar, hallar tapmağa çalışmışdır. Məsələn, Türkiyə ilə Yunanıstan 30 yanvar 1923-cü il tarixində imzalanan Lozanna Konfransının bir hissəsi olan əhalinin müdaxiləsi Lozanna Konfransının 1-ci maddəsi «Türk Torpaqlarında yerləşmiş Yunan **Provonsal** dilindən Türk bəyliklərilə, Yunan Torpaqlarında yerləşmiş müsəlman dinindən yunan bəyliklərinin çətin müdaxiləsi və bunların çıxışlarını qabaqlayırdılar.

Yox olan dövlətin haqq etdiyi müqavilələr, yeni dövləti möhkəmləndirər, bu müqavilələrdən meydana gələn haqq və borclar yeni

dövlətin hakimiyyətini dəyişdirəmi? Bu sual olduqca mübahisə doğuran bir sualdır. Biz bu suala miras hüququnda məqsədindən əsaslanaraq cavab verməyi məsləhət edirik. Qanunumuzca necə miras hüququnda mirasçılar, miras qoyanın ölümü anında dərhal və özü-özlüyündə miras bir tam hissə olaraq qazanılsa, qədim dövlətin yox olmasının da, bu dövlətin mülk varlığı, haqq və borcları bir tam olaraq və özü-özlüyündə yeni bir dövlətin üzərinə, əmlakına keçməsi vacib olur. Ancaq yenə, miras hüququdakı mirasın həddi vəziyyətin təsislənərək yeni dövlətə, köhnə dövlətdən qalan haqq və borcları bir bütün rədd etmə haqqı tanınmalıdır. Haşa, köhnə dövlətin bağladığı müqavilələrlə yeni bir hüquqi insan olan yeni dövlətin bağlı olduğu iddia etmək hüququ mümkün deyildir. Necə xüsusi hüquqda bir sözləşmənin tərəflərindən birinin ölümüylə müqavilə sona çatırsa, ölkələrarası bütün hüququnda da bir dövlətin yox olması ilə bu dövlətin tərəfi olduğu ikili Beynəlxalq Müqavilələrin sona çatması, çox tərəfli ölkələrarası müqavilələrin isə köhnə dövlət baxımından bağlayıcılarını nəzərə almaq lazımdır.

Ancaq ölkələrarası razılışmada bunun belə olduğunu demək çox çətinidir. Yeni qurulan dövlətlər xüsusilə yerində qurulduqları qədim dövlətin haqqlarını qəbul edərlər, amma borclarını qəbul etmək istəməzlər. Eyni şəkildə qədim dövlətin bağladığı müqavilələrdən öz lehlərinə gördükləri müqavilələrin davam etdiyini kəndi əleyhlərinə gördükləri müqavilələrlə ölkələrinin bağlı olmadığını iddia etməkdədirlər. Yox olan dövlətin yerinə bir çox dövlət meydana gəlmişsə, yox olan dövlətin torpaqlarının və insanların və köhnə dövlətin haqq və borclarının yeni dövlətlər arasında bölüşdürülməsi zamanında bir çox problem çıxar. Məsələn, Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda Avstriya-Macaristan imperiyasının dağılması və yerinə çoxlu dövlətlərin qurulması bu cürdür.

Dövlətə yeni olma vəziyyəti bir dövlətin dağılması vəziyyətində deyil, mövcud bir dövlətin «ayrılma» yolu ilə yeni bir dövlət qurulması vəziyyətində də əsas mövzu olar. Misal üçün, 1955-ci ildə Sinqapur Malayziyadan, 1971-ci ildə Banqladeş Pakistandan, 1993-də **Eritre** Efiyopiyadan, 2002-də Şərqi Timor İndoneziyadan ayrılmışdır. Ayrılma vəziyyətində özündən ayrılan əsl dövlət varlığını davam etdirər. Ancaq, dövlətin ölkəsinin bir qismi və insan əlamətinin bir qismi ayrılan dövlətə keçər. Belə bir vəziyyətdə də ayrılma yolu ilə qurulan yeni dövlət ilə özündən ayrılan dövlət arasında qismən ixtilaf əlaqəsi vardır.

Bəzi vəziyyətlərdə bir dövlət parçalanar: Özündən ayrılma yolu ilə bir çox dövlət meydana gəlir. Ancaq qurulan dövlətlərdən biri, parçalanan dövlətin əsil davamçısı olar. Bu əsl yeni il öncəki böyük dövlət arasında davamlılıq əlaqəsi vardır. Bu iki dövlətin eyni dövlət olduğu qəbul edilir. Məsələn, Osmanlı İmperatorluğu Birinci Dünya Müharibəsi sonunda parçalanmış, yerinə bir çox dövlətlər qurulmuşdur. Türkiyə Jümhuriyyətinin Osmanlı İmperatorluğunun əsl davamçısı olduğu, Osmanlı İmperatorluğu ilə Türkiyə Jümhuriyyəti arasında davamlılıq əlaqəsi olduğu, Osmanlı İmperatorluğu və Türkiyə Jümhuriyyəti dövlətlərinin eyni dövlətlər olduğu qəbul edilməkdədir. 1991-ci ildə parçalanmış SSR-nin yerinə 14 ayrı dövlət

qurulmuşdur. Ancaq bu dövlətlərdən biri olan Rusiyanın SSRİ-nin əsl davamçısı olduğu qəbul edilmişdir. Misal üçün, BMT-da SSRİ-nin daimi davamçılığı Rusiyaya verildi. Beləcə, Rusiyanın SSRİ-nin hüquqən davamçı olduğu qəbul edilmişdir.

Sual II. Dövlətin tipologiyasına dair yanaşmalar

Dövlətin tipologiyasına görə bir çox yanaşmalar mövcuddur. Bir çox alimlər, elm xadimləri, mütəfəkirələr bu barədə öz fikirlərini, maraqlarını müəyyən dövrdə, müəyyən formada bilmişdirlər. Bu da əlbəttə ki, zamandan asılıdır. Çünki hər bir ildə, hər bir əsrdə və hər bir ölkədə bu tipologiyaya yanaşma müxtəlifdir. Zaman keçdikcə də, bu tipologiyaya görə yanaşma dəyişmiş və keçmişdə olan bəzi səhvlər aşkar edilərək düzəldilmişdir. Hal-hazırda bizim yaşadığımız bu zamanda dövlətin tipologiyasına görə iki cür yanaşma mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Sinifi formasion yanaşma.
2. Sivilizasiyalı yanaşma.

Tarix dəyişdikcə bu yanaşmalar sücğəcdən keçmiş və yuxarıda göstərdiyimiz kimi olmuşdur.

Marksist tipologiyası baxımından istismarçı dövlət üç əsas tipə ayrılır.

Quldarlıq Feodal Burcuaziya Sosialist

Yuxarıda göstərdiyimiz (şəkil 1) bu yanaşma sinifi formasion yanaşmaya aiddir. Burada Quldar, Feodal və Burcu sinifi öz əksini tapmışdır və müəyyən dövlətlərdə də bunlar bir-birini tarixi şəraitdən asılı olaraq əvəzləmişdir. Bu üç sinif müxtəlif xüsusiyyətlərinə, formalarına, yaranma yerlərinə, inkişaf etmə tarixinə və yaranmasına görə bir-birindən kəskin və əsaslı şəkildə fərqlənir və bu fərqlənmələrdə bir çox həqiqi şəkildə əsaslar və sübutlar vardır. İndi isə bunların hər birinə ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

1. Quldarlıq dövlət tipi.

Bu cəmiyyətdə mövcud olan ilk tarixi dövlət tipidir. Bu dövrdə quldar və qul mövcud olub. Qullar quldarların iradəsindən asılı idi və onların maraqlarından və tələblərinə uyğun şəkildə hərəkət edirdilər. Quldarlığın da yaranmasının başlıca səbəbi icmanın dağılması və torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin yaranması olmuşdur. Bu cəmiyyətin təbəqələşməsinə gətirir çıxartdı. Yəni, atoqonist siniflər meydana gəlməyə başladı. İlk quldarlar Şərqdə meydana gəlmişdir. Bundan 20 əsr sonra isə Avropada meydana gəlmişdir. Bu dövrdə əsas hakimiyyət inhisar sinifin əlində cəmləşirdi. Qullar dövlət idarəetməsində çox əhəmiyyətsiz yer tuturdular. Dövlət funksiyaları quldarların mənafeyinə uyğun olaraq həyata keçirilirdi. Bu dövrdə uzun sürməzdi. Çünki, cəmiyyət iyrenc bir vəziyyətdə idi. Hakimiyyətdə bir sinifin maraqlarını ifadə edərsə bu hakimiyyət daimi yox, müvəqqəti olur. Beləliklə, quldarlıq cəmiyyəti də ictimai həyatda özünə yer tapa bilmədi və feodalizmlə əvəz olundu.

2. Feodal dövlət tipii.

Bu dövrdə quldar dövlət tipi dağıldı. Onun yerinə bu dövr üçün xarakterik olan, uyğun dövlət tipi meydana gəldi. Burada feodalla Kəndli münasibəti mövcud idi. Feodallar kəndliləri istismar etmişdilər və onlar üzərində davamlı olaraq hakimiyyətə malik idilər. Bu dövlət tipidə uzun

sürməmişdir. Çünki, əhali kütləsi bu dövlət tipinə qarşı daim mübarizə aparmışdır. Bu dövlət tipi də xalqın maraqlarını ifadə etmirdi. Ancaq feodalların maraqları qorunurdu və müdafiə olunurdu. İctimai həyatda özünə yer tapa bilmədi. Burcu dövlət tipi bu dövlət tipini əvəz etdi.

3. Burcu dövlət tipi.

Bu dövlət tipində burcu nümayəndələri proletariat və zəhmətkeşlər üzərində sinifi hökmranlıq etdi. Fəhlələr burcu nümayəndələrinin istehsal bazasında fəaliyyət göstərirdi. Artıq burada istehsal əl əməyinə yox, manufakturaya əsaslanırdı. Fabriklər, zavodlar meydana gəldiyindən əl əməyindən çox az istifadə edilirdi. Bu dövrdə də, proletariatın və başqa zəhmətkeşlərin vəziyyəti çox ağırlaşmışdı. Onların bir hissəsi yoxsul və pis bir şəraitdə yaşayırdılar. Marksizm sübut edir ki, bu dövrün bütün inkişaf mərhələlərində proletariat və zəhmətkeşlər burcuaziyanın hakimiyyəti altında olmuşdur. Onların maraqları ifadə olunmurdu və quldar, Feodal dövlət tipində olduğu kimi bu dövlət tipində də dövlətin mövcudluğunun səbəbi yuxarı təbəqənin hakimiyyəti altında aşağı təbəqənin olması idi. Bu dövlət tipinə qarşıda tarixdə çox böyük inqilablar olmuşdur. Jəmiyyətin müəyyən mərhələlərində də bu dövlət tipinin eybəcərlikləri və mənfi cəhətləri çox olmuşdur.

Sosialist dövlət tipi.

Sosialist dövlət tipi sosialist inqilabı nəticəsində meydana gəlir. Bu inqilab nəticəsində xüsusi mülkiyyət münasibətləri və həmin münasibətlərə əsaslanan dövlət aparatı ləğv edilir. Yerinə sosialist dövlət aparatı meydana gəlir. Burada qeyd olunurdu ki, varlı, kasıb hamı bərabər olmalı və bərabər işləməlidir. Bu dövlət tipinin xarakterik cəhətlərindən biri də özündən əvvəlki dövlət tiplərini inkar edir və onların heç birini qəbul etmirdi. Bu sosialist dövlət tipinin banilərindən biri də Lenin olmuşdur. O, deyirdi ki, «yarı ac, yarı tox xalq dövləti idarə edə bilməz». Dövləti ancaq yuxarı təbəqənin əhalisi idarə edə bilərdi. Bu dövlət tipi SSRİ-də mövcud olmuşdur və cəmiyyətdə bir çox eybəcərliklər və mənfi əlamətlər qoymuşdur. Bütün əhali ancaq yuxarı təbəqəyə xidmət edirdi.

Sivilizasiyon yanaşma.

Ən çox yayılmış və dünya tərəfindən geniş şəkildə tanınmış dövlət tiplərindən biri də dövlətin tipologiyasına görə sivilizasiyon yanaşmadır. G.Ellinekin dediyinə görə dövlət müəyyən dövrdə inkişaf edib dəyişməsinə baxmayaraq, müəyyən dövrlərdə də müəyyən dövlət tipinə aid olmuşdur. İnsan dövlətçiyinin tarixində sivilizasiyon yanaşma ən çox qəbul edilmiş yanaşmadır. Sivilizasiyon yanaşma ictimai həyatın öyrənilməsində daha geniş və daha çox yayılmışdır. O, təkcə siniflər arasında gedən mübarizənin özündə əks etdirməklə yanaşı, həm də insanların həyatına, davranışına mənəvi cəhətdən təsir edən ümumi prinsipləri özündə əks etdirir.

Bu yanaşmada da müəyyən qədər doğru və yanlış olan cəhətlər vardır. Bu onunla əks olunur ki, bu yanaşmalara aid bir neçə fikir və yanaşma ola bilər. Onlarda insanlar arasında fikirlərindən doğru və yanlış məqamlar ola

bilər. Ona görə də bu yanaşmaların hamısını doğru və ya yalnız qəbul etmək olmaz.

SUAL 2. Dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı hüquq və vəzifələri.

Təbiətin ən ali varlığı və bütün münasibətlərin subyektivi olan insan daim sosial fəaliyyətlə məşğul olur. Sosial fəallığın effektivliyi insanın şəxsi azadlığı ilə müəyyən olunur. İnsan və şəxsiyyət azadlığı hər bir fərdə sərbəst fəaliyyət imkanı verir. Dövlət tərəfindən şəxsiyyətin bütün hüquq və azadlıqları qorunur. Şəxsiyyətə geniş azadlıqlar verilir. Lakin bu o, demək deyil ki, şəxs tamamilə azaddır. Şəxsiyyət cəmiyyətdə sosial fəaliyyət göstərdiyinə görə, cəmiyyət qarşısında müəyyən hüquq və vəzifələri həyata keçirməlidir. Vətəndaşla dövlət arasında olduğu kimi cəmiyyətlə şəxsiyyət, dövlətlə şəxsiyyət arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələr yaranır.

Jəmiyyətdə şəxsiyyətə azadlıq birbaşa verilmir. Şəxs azadlığı mübarizə ilə, əmək ilə, sosial və iqtisadi fəallıqla əldə edir. Belə ki, şəxs azadlığı əldə etməklə azadlığın subyektinə çevrilir, həmçinin bu azadlığın inkişafı və daşıyıcısı rolunda şəxsiyyətin özü çıxış edir.

Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafında hüquqi dövlətin yaradılması və demokratikləşməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yalnız hüquqi, demokratik dövlətdə şəxsiyyətə böyük qiymət verilir. Bu zaman şəxsiyyətlə dövlət arasında geniş qarşılıqlı münasibətlər yaranır. Onun cəmiyyətdəki rolu artır, statusu yüksəlir və həmçinin onun hüquq və azadlığının təmin edilməsinə geniş imkanlar yaranır.

Hüquqi dövlətin cəmiyyətin və şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında geniş imkanlar yaratdığını sadə bir misalla yoxlamaq olar. Məsələn: Müstəqil Azərbaycan Respublikası və Sovet hakimiyyəti illərində dövlətin şəxsiyyətə göstərdiyi münasibətdə daha aydın müşahidə etmək olar. 70 ildən artıq mövcud olan totalitar recimli sovet dövlətlərində şəxsiyyətə düzgün qiymət verilmirdi Jəmiyyətdə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları az idi, demək olar ki,

tamam əlindən alınmışdı. Şəxsiyyət cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında fəal iştirak etmək hüququndan məhrum idi. Hakimiyyət bütövlükdə avtoritar-bürokratik orqanların əlində idi. Lakin Azərbaycan Respublikasında isə şəxsiyyətə geniş imkanlar verilir. Yəni bütün hüquqi dövlətlərdə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları daim müdafiə olunur. Burada hüquqi dövlət deyəndə hakimiyyəti yalnız qanuna əsaslanan dövlət nəzərdə tutulur. Bir qayda olaraq hüquqi dövlətlərdə xüsusiyyət cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında fəal iştirak etməklə yanaşı, bütün hakimiyyət orqanlarında fəaliyyət göstərmək hüququna malikdir. Şəxsiyyətin fəaliyyətində «Qanunun qadağan etmədiyi hər şeyi etməyə icaz verir» prinsipi əsas götürülür. Bu prinsip şəxsiyyətin fəaliyyətində geniş imkanlar açır. Onun fəaliyyət istiqamətləri daha da genişlənir. Bu zaman şəxs öz fəaliyyətini istədiyi kimi həyata keçirmək imkanını əldə edir.

Bütövlükdə dövlətin hüquqilik və demokratiklik əlaməti onun tərəfindən şəxsiyyətin hüquqlarının nə dərəcədə təmin edilmə səviyyəsi ilə ölçülür. Hüquqi dövlətin başlıca prinsipi dövlətin hüquqla bağlılığıdır. Hüquq isə şəxsiyyətin həqiqi azadlığının təminatçısıdır. Hər bir şəxsin istədiyi yerdə yaşamaq, könüllü və sərbəst şəkildə özünə iş yeri seçmək, istədiyi dinə etiqad etmək və bunun kimi çoxlu hüquq və azadlıqları var.

Şəxsiyyətin hüquq və azadlığı institutu uzun sürən tarixi inkişaf prosesi nəticəsində formalaşmışdır. Bəşər tarixində elə bir dövr olub ki, dövlət və hüququn nə olduğu insanlara məlum deyildi. Bu dövr ibtidai icma quruluşu adlanır. Bu zaman bütün insanlar icma halında yaşayır və hakimiyyət cəmiyyətin bütün üzvlərinə məxsus idi. Sözsüz ki, belə bir cəmiyyətdə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları problemi də yox idi. Çünki hüquq və azadlıqların müdafiəsinə heç bir ehtiyac yox idi.

Ümumiyyətlə insan hüquq və azadlığı probleminin yaranması ilk növbədə cəmiyyətin, dövlətin və insan şüurunun inkişafı ilə bağlıdır. Belə ki, şəxsiyyətin hüquq və azadlığının dərk edilməsinin ilk tarixi forması təbii hüquq ideyası oldu. Bu ideya ilk dəfə qədim yunan filosofları tərəfindən irəli

sürülmüşdür. O.Likofron deyirdi ki, bütün insanlar doğulduğu andan bərabərdir və təbiətin yaratdığı bərabər hüquqlara malikdir. Dövlət isə ictimai müqavilələrin nəticəsidir.

İnsan hüquqları konsepsiyasının formalaşmasında Aristotelin də böyük xidmətləri olmuşdur. O, qeyd edirdi ki, təbii hüquq pozitiv hüquqlara nisbətən üstünlüyə malikdir.

Şəxsiyyətin hüquqlarının formalaşmasında islam dininin də böyük rolu olmuşdur. İslam dini insanlar arasında ayrı-seçkiliyə yol vermir. O hər bir insana hörmətlə yanaşılmasını tələb edir, insanın bərabərliyini və azadlığını müdafiə edir. İslamda deyilir insanlar bir-birinə qardaşdır, heç biri digərindən üstün deyil. Yalnız tanrıdan çəkinməklə üstünlük əldə edə bilirlər.

İlk dəfə insan hüquqları konsepsiyasının əsası XVII-XVIII əsrlərdə dövrün liberal nümayəndələri olan Lokk Monteskyo, Russo, Kant və Jefferson qoymuşlar. Onlar ilk növbədə şəxsin hüquq və azadlıqlarını dövlət hakimiyyəti ilə qarşılıqlı vəziyyətini təhlil etmişlər. Onlara görə hər bir insanın doğulduğu andan ayrılmaz hüquqları vardır. Belə ki, onlar insanın yaşamaq hüququnu, azadlıq hüququnu, mülkiyyət hüququnu və s. bu kimi hüquqların hakimiyyətlə müqayisədə təhlilini vermişlər. Hüquqların realizəsini ilk növbədə xalq suverenliyi və hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi ilə bağlayırdılar. Fransız filosofu Şarl Monteskyo deyirdi ki, hakimiyyət bölgüsü şəxsin azadlıqlarını təmin edir.

Məhz insan hüquq və azadlıqları vasitəsi ilə şəxsiyyətin cəmiyyətdəki sosial rolu müəyyən olur. Şəxsiyyət geniş davranış imkanına və azadlığa malik olur. Dövlət insan hüquq və azadlığını təmin etməklə bütün cəmiyyət üzvləri üçün normal həyat şəraiti yaradır. Demək olar ki, dövlət hüquq və azadlığı təmin etməklə insan müstəqilliyini təmin etmiş olur. Bu sahədə hüququn böyük rolu vardır. Dövlət hüquq vasitəsi ilə bütün bunlara nail olur. Obrazlı dildə desək hüquq insanla dövlət arasında olan yeganə ünsiyyət vasitəsidir. Hüquq dövlətlə insan arasındakı qarşılıqlı vəziyyəti müəyyən edir. Belə ki, hər iki tərəfin mənafeyini lazımi səviyyədə qiymətləndirir. Bütün

bunları hüquq həm insan həm də dövlət üçün məcburi davranış qaydaları müəyyən etməklə həyata keçirir. Hüquq bu və ya digər konkret bir şəxsin iradəsindən asılı olmayaraq tətbiq edilir. Hüquq bütün bu vəzifələri yerinə yetirərkən ikili funksiya yerinə yetirmiş olur. Birincisi ictimai münasibətləri nizama salır, ikincisi isə insan öz hüquqlarını cəmiyyətin qəbul etdiyi formada realizə etmək üçün imkan qazanır. Yəni hüquq şəxsiyyətə öz hüquqlarını lazımı səviyyədə həyata keçirməyə imkan verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, insan hüququ anlayışının beynəlxalq səviyyədə əmələ gəlməsi XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir. Hələ bəşər cəmiyyətinin yarandığı dövrdən insan öz hüquq və azadlığı uğrunda mübarizə aparmışdır. Zaman keçdikcə bu yolda bir çox irəliləyişlər əldə etmişdir. Amma ikinci dünya müharibəsinin başlaması ilə insanların hüquq və azadlıqları pozulmaqla başladı. Bu müharibədən sonra insan hüquqları tarixində yeri bir mərhələ başladı. Faşizmin devrilməsi ilə insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına son qoyuldu. Buna baxmayaraq insan hüquqlarını qoruyan bir qurumun olması lazım idi. Bunun üçün bir çox dövlətlər belə bir mexanizmin yaradılması qərarına gəldilər.

Bu mexanizm rolunda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çıxış etdi. Bu səbəbdən Birləşmiş Millətlər Təşkilatında insan hüquqları üzrə Xüsusi Komitə təsis edildi və bu komitə bu gündə öz fəaliyyətini davam etdirməkdədir. BMT Nizamanaməsinin I maddəsində göstərilir ki, bu təşkilatın əsas məqsədlərindən biri insan hüquqlarını qorumaq və onu müdafiə etməkdən ibarətdir.

İnsan hüquqlarını prinsip etibarını ilə üç kateqoriyaya bölmək olar. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Mülki və siyasi hüquqlar. Bu hüquqlar yaşamaq azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq, siyasi həyatda iştirak, fikir, vicdan və din azadlığı, birliklər yığıncaqlar azadlığı və s. özündə birləşdirir.

2. İqtisadi və sosial hüquqlara iş, təhsil, normal həyat səviyyəsi, mənzil və tibbi yardım almaq hüquqları daxildir.

3. Ətraf mühit, mədəniyyət və təkamül hüquqlarına aid hüquqlar. İnsanlar təmiz və dağıntılardan qorunan ətraf mühitdə yaşamaq, mədəni elmi işlərlə məşğul olmaq hüquqlarına malik olmaıdır.

İnsan hüququna dair normaların sosial təyinatına və mahiyyətini dərk etmək üçün bir sıra hallar nəzərdən keçirmək lazımdır.

1. BMT-nin Baş Məclisinin üçüncü sessiyasında qəbul olunmuş İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin ikinci maddəsində qeyd olunur ki, bu normalarda təsbit olunan insan hüquq və azadlıqları fərdin sosial vəziyyətinə, yaxud əldə etdiyi nailiyyətlərinə görə deyil, hər bir insana bütün hallarda – onun irqindən, əqidəsindən, cinsindən, dilindən, dinindən, milli və sosial mənşəyindən, əmlak, silki və yaxud digər vəziyyətindən, yaşadığı ölkənin və ya ərazisinin siyasi, hüquqi və beynəlxalq satutsundan, inkişaf dərəcəsindən, bu ərazinin müstəqilliyindən, qəyyumluq altında olmasından, özünü idarə edə bilməsindən, suverenliyinin başqa şəkildə məhdudlaşdırılmasından, dünyanın hansı məkanında yerləşməsindən asılı olmayaraq məxsusdur. Hər bir insan anadan olan kimi bu hüquqlara malik olur. İnsan hüquqları özgəninkilşdirilə bilməz. Yəni heç kimi bu hüquqlardan məhrum oluna, yaxud da könüllü olaraq onlardan imtina edə bilməz.

2. Dövlətlərası münasibətlər, mülkiyyət münasibətləri, ailə, sevgi, dostluq və digər şəxsi xarakterli münasibətlər bir sıra hüquq və vəzifələr yaradtsa da, insan hüquqları bu münasibətlərə tətbiq olunmur. Digər hüquq normalarından fərqli olaraq, insan hüquqları məhz dövlətə qarşı irəli sürülür, onun səlahiyyətlərinin həddini müəyyən edir, hakimiyyət tərəfindən fərdin həyatının bu və ya digər sahəsinə müdaxiləsini yasaqlayır. Hakimiyyətin hər 3 qolu normaların tələbdlərini ciddi gözləməlidir. Bunun üçün hakimiyyət nümayəndələri ancaq qanunda nəzərdə tutulanları, vətəndaşlar isə qanunla qadağan olunmayanları edə bilər.

3. İnsan hüquqları kollektiv deyil fərdi xarakter daşıyır. Yəni insan hüquqları dedikdə nə xalqın, nə millətin, nə azlıqda qalanların, nə qaçqınların, nə əlillərin, nə veteranların, nə də digər sosial qrupların hüquqları

deyil, məhz bu qrupa daxil olan konkret fərdlərin hüquqları başa düşülür. İnsan hüquqlarının subyektı ancaq konkret insan, fərd, vətəndaş ola bilər.

4. İnsan hüquqlarının məzmunun təşkil edən şəxsiyyət və ya fərdin hüquq və azadlığının təmin olunmasını başqa bir yollada izah etmək olar. Məsələn, hakimiyyətin hər bir şəxsə və bütövlükdə xalqa münasibətlə yalana əl atmaması. Yəni hakimiyyətin həqiqiliyi burada əsas amillərdən biridir. Bu şəxsiyyətin hüquq və azadlığını düşünən hər bir dövlətin ən başlıca şərtlərindən biridir.

Bütün bu dediklərimizin nəticəsi olaraq qeyd etməliyik ki, insan və vətəndaş və şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının mövcudluğu aşağıda göstərilən dövlətlərdə ola bilər.

1. Hüquq və azadlıqların təmini qanunları rəhbər tutan dövlətlərdə ola bilər. Yəni dövlət şəxsin hüquq və azadlığını həyata keçirən zaman, qanunun aliliyi əsas götürülməlidir. Şəxsin və dövlətin hüquqlar qanunla müəyyən olunmalıdır.

2. Hakimiyyət bölünməsi prinsipinə əsaslanan ölkələrdə.

Monteskye qeyd edir ki, hakimiyyət bölgüsü prinsipinin üstün cəhətlərindən biri insanın hüquq və azadlıqlarının təminatına şəraitin yaradılmasıdır. Hakimiyyət eyni şəxsə və yaxud eyni qrupda toplaşarsa, o cəmiyyətdə heç bir azadlıqdan söhbət gedə bilməz. Məsələn, qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti eyni şəxsin əlində cəmləşərsə, bu zaman insanların azadlığı üzərində hakimiyyət istədiyi kimi rəftar etmək imkanına malik olar.

3. Demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlətlərdə.

Demokratiyanın mahiyyətini açıqlayan prinsiplərdən bir idə insan, vətəndaş və şəxsiyyət hüquqları və azadlıqları norması kimi çıxış etməsidir. Demokratik dövlətlərdə hakimiyyətin həyata keçirilməsində xalq iştirakına geniş imkanlar yaradılır. Bütün bunlar bu cür dövlətlərdə şəxsiyyətin geniş hüquq və azadlıqlara malik olmasını göstərir. Demokratiya ilə şəxsiyyətin hüquq və azadlığı arasındakı əlaqələr qarşılıqdır. Ümumiyyətlə, demokratiya ilə azadlıq bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Onların ayrılıqda mövcudluğu

qeyri mümkündür. Aristotel «siyasət» əsərində yazırdı: «Əgər azadlıq və bərabərlik demokratiyanın mühüm prinsiplədirsə, onda bu öz ifadəsini hamının mütləq şəkildə, dövlət idarəçiliyində iştirak etməsində tapmalıdır».

Qeyd etdiyimiz kimi insanla dövlət arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələr yaranır. Bu hüquqları həyata keçirmək üçün gərək insanın hüquq qabiliyyəti olsun. Bu zaman yeni bir anlayış şəxsiyyətin hüquqi statusu anlayışı meydana çıxır. Şəxsiyyətin hüquqi statusu hüquqda öz əksini tapır.

Şəxsiyyətin hüquqi statusu konstitusiya hüququnun ən əsas və vacib institutlarından biridir və konstitusiya hüquq elmi tərəfindən tədqiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsaslarını elan, təsbit və elan edir.

Şəxsiyyətin hüquqi statusu anlayışı geniş bir anlayışdır. Burada dövlət və şəxsiyyət arasındakı qarşılıqlı hüquq və vəzifələr öz əksini tapır. Bütün bu kimi hallar şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsas məzmununu təşkil edir.

Şəxsiyyətin hüquqi statusu dedikdə, onun cəmiyyətdəki hüquqi vəziyyəti, yəni hüquqları, azadlıqları, cəmiyyət və dövlət qarşısında vəzifələri, öz mənafeyini qorumaq və müdafiə etmək üçün hüquqi imkanları başa düşülür.

Şəxsiyyətin hüquqi statusu müəyyən elementlərdən ibarətdir. Bu statusların hüquqda öz əksini tapdığı kimi, onların təmin olunması da hüquqda öz əksini tapır. Yəni onun birinci elementi-hüquqdur. İkinci elementi isə hüququn subyektidir. İnsanın hüquq qabiliyyəti insanın anadan olduğu dövrdən yaranır. Hüquq qabiliyyəti insanın əlindən alınmaz. Yalnız insanın ölümü ilə xitam olunur. Bundan fərqli olaraq fəaliyyət qabiliyyəti sonradan formalaşır. Fərdin 14 yaşına çatdıqda qismən və 18 yaşında isə tam fəaliyyət qabiliyyəti formalaşır.

Üçüncü element isə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarıdır. Ümumiyyətlə hüquq və azadlıq hər bir insan və vətəndaşın malik olduğu elə siyasi, iqtisadi sosial imkanlardır ki, dövlət tərəfindən təsdiq edilir, Konstitusiyada və başqa

qanunlarda təsbit olunur. Hüquq və azadlıqlar aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- 1) şəxsi hüquq və azadlıqlar. Məsələn: yaşamaq, azadlıq;
- 2) siyasi hüquq və azadlıqlar. Məsələn: sərbəst toplaşmaq;
- 3) iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar və azadlıqlar;
- 4) vəzifələr məsələn: Vətənin müdafiəsi, ətraf mühitin mühafizəsi və s.;
- 5) insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmini.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında «Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr» adlı ikinci bölməsində şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətini tənzimləyən əsas normalar öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşının hüquqi statusu onun Azərbaycan Respublikasına mənsubiyyəti ilə müəyyən edilir. Əgər şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşındırsa deməli o, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşındırsa deməli o, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd edilən bütün hüquqlara və azadlıqlara malikdir, eyni zamanda bir sıra vəzifələr daşıyır. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları Konstitusiyada göstərilən siyasi, şəxsi hüquq və azadlıqlarla yanaşı Azərbaycan Respublikasının digər qanunları ilə nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlara malikdirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiyada vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları və vəzifələri göstərilir.

Hüquq və azadlıqlar müəyyən prinsipə söykənir. Bu prinsiplər dövlətin şəxsiyyətin hüquqi statusuna necə münasibət bölməsini göstərir Şəxsiyyətin hüquqi statusunun müəyyən edilməsində, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının əsas prinsipləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan hüquqları prinsipini əsas mahiyyəti, dövlət tərəfindən mühafizə edilən, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsində və təmin olunmasında götürülən əsas ideyaların məcmusunu əks etdirir.

İnsan hüquqlarının prinsipləri aşağıdakılardır:

- 1) hüquqların ayrılmazlığı və toxunulmazlığı;
- 2) hüquq və vəzifələrin qarşılıqlı əlaqəsi;

3) bərabərlik və hüquq bərabərliyi.

İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının əsas prinsipləri Konstitusiyanın 24 maddəsində göstərilmişdir.

I hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır.

II hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətinin və vəzifələrini də əhatə edir.

Bu maddə göstəriləni kimi hər kəsin toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquq və azadlıqları. Bu hüquqlar və azadlıqlar insana heç nə vermir. Onlar yalnız insanın özünə məxsusdur. Onlar təbii xarakter daşıyır yəni insan doğulduğu andan bu hüquq və azadlıqlara malikdir və insanın ayrılmaz və pozulmaz xüsusiyyətləri kimi özünü göstərir.

Konstitusiyada göstərilən hüquq və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət, dövlət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətinin və vəzifələrinin də müəyyən edilməsində böyük rol oynayır. Belə ki, hər bir şəxs göstərilən hüquqlardan istifadə etməklə yanaşı, cəmiyyətin, xalqın mənafeyi üçün müəyyən vəzifələri yerinə yetirməyə borcludur. Bu səbəbdən hər bir kəs konstitusiyaya və qanunlara əməl etməli başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləməlidir.

«Ümumdünya insan hüquqları» Bəyannaməsinin 29-cu maddəsinin II hissəsində göstərilir: «hər bir insan özünün hüquq və azadlıqlarını həyata keçirəndə ancaq elə məhdudiyyətlərə məruz qalmalıdır ki, o məhdudiyyətlər yalnız qanunla başqalarının hüquqlarını və azadlıqlarını lazımi şəkildə tanımaq və onlara hörmət etmək, demokratik cəmiyyətdə əxlaqın, ictimai qayda-qanunun və ümumi rifahın ədalətli tələblərin təmin etmək məqsədi ilə müəyyən edilmiş olsun». Məhz buna görə insan hüquqları və azadlıqları məntiqi cəhətdən elə sistemləşdirilir ki, hər bir şəxsin qanuni hüquqlarını müdafiə etmək mümkün olsun, eyni zamanda həmin hüquqlar pozularsa onu pozanlara qarşı məcburiyyət tədbirlərinin görülməsini müəyyən edir.

Qeyd etdiyimiz kimi şəxsiyyətin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi əsas insan hüquqları və azadlıqları ilə bağlıdır. Yəni şəxsiyyətin hüquqi statusunun prinsipləri deyəndə, insan və vətəndaş hüquqlarının azadlıqlarının və vəzifələrinin realizəsində, təmin olunmasında götürülən ümumi başlanğıc ideyalar başa düşülür.

Şəxsiyyətin hüquqi statusunun prinsipləri universal əhəmiyyətə malikdir. Yəni onlar cəmiyyətin bütün üzvlərinin başlanğıc hüquqi statusunu müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında şəxsiyyətin hüquqi statusunun aşağıdakı prinsipləri göstərilir:

1. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır.

2. Hüquq və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Yəni hüquq və vəzifələrin qarşılıqlı əlaqəsi.

3. İnsan və vətəndaş hüquqları, azadlıqları və vəzifələri bərabərlik hüququ əsasında realizə olunur. Bu prinsipin məzmunu Konstitusiyanın 25-ci maddəsində göstərilir.

I. Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir: Yəni bu o deməkdir ki, qanunların icrası hamı üçün məcburidir. Hər hansı bir şəxsin qanunla qorunan hüququ pozularsa, onun müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət edə bilər. Tərədilmiş qanun pozuntularına görə, tutduğu vəzifəsindən və qulluq mövqeyindən asılı olmayaraq hamı qanun qarşısında bərabərdir.

II. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır. Kişi ilə qadının bərabərliyi deyəndə, hüquqların və azadlıqların istifadəsində cinsi bərabərlik başa düşülür. Yəni dövlətin idarə olunmasında, seçkilərdə qadınların iştirakının təmin olunması üçün lazımi siyasi və hüquqi şəraitin yaradılması nəzərdə tutulur. Jinsindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin dövlət orqanlarında işləmək hüququ vardır.

Dövlət qadınları kişilərlə təkcə hüquqi cəhətdən bərabərliyini təmin etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda qadınların kişilərlə faktiki bərabərliyini təmin etməyə çalışır. Məsələn: dövlət analıqla əlaqədar qadınlara müəyyən güzəştlər edir və imtiyazlar verir, hamilə qadınlara və analara pulu ödənilən məzuniyyətlər verir, anaların və uşaqların hüquqi müdafiəsi və onlara maddi və mənəvi yardım göstərilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının «Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında» Konvensiyaya 30 iyun 1995-ci ildə Milli Məclisin qərarı ilə daxil oldu.

III. Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.

Burada bərabərlik deyəndə hər bir şəxsin hüquq və azadlıqlarının eyni səviyyədə, hər bir şəxsin qanun qarşısında bərabərliyini əsas götürməklə və eyni hüquq qaydaları əsasında qorunması başa düşülür. Bir sözlə hüquqi imkanların hər bir şəxsə qarşı və hər bir halda bərabər tətbiqi nəzərdə tutulur.

NƏTİCƏ

Dövlət haqqında müxtəlif anlayışlar verilmişdir və bu anlayışların verilməsi də davam etməkdədir. Bu anlayışlardan ən yaxşısı Georg Tellinkenin dövlətə verdiyi anlayışdır və onun verdiyi bu anlayışa görə dövlət insan, torpaq ünsürlərinin bir araya gəlməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Dövlətin bir anlayışı dövlət, müəyyən bir torpaq parçası üzərində meydana gələn müəyyən bir insan topluluğunun meydana gətirdiyi bir varlıqdır. Digər bir anlayış dövlət cəmiyyətdə elə vahid bir siyasi təşkilatdır ki, o, öz hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisinə və əhalisinə şamil edir. Bunun üçün xüsusi idarəetmə aparatı var, hamı üçün məcburi göstərişlər verir və suverenliyə malikdir.

Dövlət öz hakimiyyətini həyata keçirərkən müəyyən qanunvericiliyə əsasən həyata keçirməlidir. Leninin dediyi kimi, ancaq yüksək təbəqənin

mənafeyini qorumaq dövlət üçün çox böyük bir təhlükədir. Çünki, həmin dövlətdə həmişə inqilabi qiyam, və üsyan olar. Bu qiyamın, üsyanın, inqilabın baş verməsinin də səbəbi aşağı təbəqə öz hüquq və azadlıqlarını əldə etmək və ya onları qorumaq naminədir. Bütün hamı qanun qarşısında bərabər tutulmalıdır. Şah qanun yox, Qanun şah olmalıdır. Dövlət öz hakimiyyətini də həyata keçirmək üçün dövlət aparatı yaradır. Onlara müxtəlif səlahiyyətlər verir. Onlarda öz səlahiyyətlərini müəyyən edilmiş qanunvericilik əsasında həyata keçirir.

Ədalətli dövlətin qurulması, mövcud olması insan üçün ən əsas şeydir. Çünki, bu olmazsa insanın öz mənafeyləri, hüquq və azadlıqları tam şəkildə təmin oluna bilməz.